

Mild Moedig Maatwerk

bij complexe scheidingen



Angele Verkaaik en Renske Schamhart
Ontwikkeltafel Complexe Scheidingen
Kennisplatform Utrecht Sociaal
Voorjaar 2024



Inhoudsopgave

- 3.** Wat is er aan de hand?
- 4.** Mild Moedig Maatwerk
- 5.** Hoe lever je maatwerk?
- 5.** Type 1 - Twee ouders maken ruzie
- 6.** Praktijkvoorbeeld Type 1
- 7.** Type 2 - Eén ouder zoekt het conflict
- 8.** Praktijkvoorbeeld Type 2
- 9.** Type 3 - Intieme terreur
- 10.** Praktijkvoorbeeld Type 3
- 11.** Variatie - Dreigend contactverlies
- 12.** Genuanceerd inzetten van systematisch gedachtegoed
- 13.** Lees-en luistermateriaal
- 14.** Nawoord

Complexe scheidingen kennen veel verliezers. Niet alleen kinderen en ouders en hun netwerk, maar ook professionals. Ouders ervaren het hulpverleningsproces dat volgt ná de scheiding soms alsnog pijnlijker dan de scheiding zelf. Het lukt te vaak niet om destructieve communicatiepatronen binnen de gebroken gezinnen te doorbreken. De veiligheid van kinderen en ouders is in het geding. Het netwerk staat erbij, kiest vaak partij en wordt meegeleurd in de conflicten. Maar ook betrokken professionals lopen vaak leeg op de taaië problematiek en de vele klachtenprocedures van een van de strijdende partijen. Opschaling naar de jeugdbescherming kost gemeenten handenvol ineffectief besteed belastinggeld.

Binnen het Programma Geweld in Gezinnen van het kennisplatform Utrecht Sociaal zijn rond de twintig mensen in het voorjaar van 2023 een Ontwikkeltafel Complexe Scheiding gestart. Zij hebben persoonlijke ervaring met een complexe scheiding, werken als professional met (ex)partners, kinderen en gezinnen in scheiding, zijn manager, beleidsmedewerker of leiden professionals op. Net als vele anderen maken zij zich zorgen over de huidige hulp aan gezinnen in scheiding en zoeken ze concrete manieren om die te verbeteren.

Deelnemers van de ontwikkeltafel kwamen zesmaal bij elkaar. In de bijeenkomsten verkenden we het probleem, wisselden ervaringen uit en kwamen uiteindelijk tot een analyse. Onze ideeën legden we voor aan een panel van deskundigen, die nuttige en inspirerende feedback gaven. In dit document volgen onze reflecties.

Het eerste deel bestaat uit analyses. Wat maakt dat een scheiding zo uit de hand kan lopen? Daaruit trekken we conclusies over wat er nodig is om de destructieve dynamiek te doorbreken: mild moedig maatwerk. Vervolgens laten we zien waarom dat in de praktijk volgens ons vaak zo lastig is om te realiseren. Hierbij trekken we parallellen tussen reflexen van (ex)partners en reflexen van sommige hulpverleners. We sluiten dit deel af met een analyse over het systemisch gedachtegoed en hoe dat bij complexe scheidingen wellicht meer genuanceerd ingezet kan worden dan nu vaak het geval is.

Het tweede deel bestaat uit handvatten om mild, moedig maatwerk in de praktijk te brengen. We schetsen daartoe drie scenario's die we in scheidingen herkennen en gaan in op dreigend contactverlies. We sluiten af met meer algemene aandachtspunten over hoe elke professional die te maken heeft met complexe scheidingen door het leveren van mild, moedig maatwerk kan bijdragen aan meer rust in het gezinssysteem en een grotere veiligheid voor kinderen.

Deel 1. Analyse

1.1 Wat maakt scheidingen complex?

Onveiligheid en stress

Net als kinderen hebben volwassenen behoefte aan veilige verbinding. Het is het fundament van een gezonde en gelukkige partnerrelatie. Conflicten in deze relatie leiden tot een gevoel van onveiligheid en stress. Partners drukken soms onbedoeld op elkaars 'rode knop' waardoor instinct het overneemt van ratio. Ongewild vervallen ze in een overlevingsmechanisme van vechten, vluchten of bevriezen. Dit creëert negatieve interactie die het gevoel van veiligheid verder kan ondermijnen.

Bij langdurig verlies van veilige verbondenheid wordt de interactie steeds negatiever. Partners kunnen dan een soort oerpaniek ervaren, waarin ze kwetsbaar zijn en kwetsen. Zacht gezegd, zijn ze niet op hun leukst... Ze stellen steeds meer onredelijke eisen aan elkaar, worden agressief of trekken zich juist terug en worden depressief. Het is een destructieve spiraal. Als de pijn die partners elkaar aandoen, of die de één de ander aandoet, raakt aan oude pijn, uit eerdere relaties of eerdere generaties, is dit patroon extra hevig en moeilijk te doorbreken.

Het is moeilijk om elkaars kwetsbaarheid te zien als de strijd uit de hand is gelopen.

Moeite om het aan te gaan

Veel mensen hebben een pijn vermijdend brein. Ruzie in een relatie is pijnlijk en bedreigt het geluk van beide partners. Als het voorbij is gaan velen graag over tot de orde van de dag. De onderliggende oorzaak, kwetsuren of conflicten worden dan niet aangepakt. Als deze groot of structureel zijn kunnen ze ondergronds door etteren en groeien. Door het vermijden van pijn blijft het conflict onopgelost en wordt het doorgegeven en versterkt. Doordat één van de partners (of beiden) buitenproportioneel reageert creëert deze nieuwe kwetsuren.

Daarbij vinden mensen het überhaupt vaak moeilijk om op een constructieve manier conflicten aan te gaan en een dierbare in destructief gedrag te begrenzen. Om de ander waar nodig te confronteren en tegelijkertijd in verbinding te blijven, zeker binnen een partnerrelatie die toch al onder druk staat en waarbij het risico groot is dat de ander zal vechten, vluchten of bevriezen. 'Ik kan beter mijn mond maar houden.' Of 'Ik ontplof een keer, zeg sorry, en alles blijft bij het oude'.

Tegelijkertijd is het moeilijk om eigen destructief gedrag onder ogen te zien en er verantwoordelijkheid voor te nemen, of het nu gaat om drift, steken onder water of het je terugtrekken als het lastig wordt. Om niet je partner de schuld te geven, maar ook jezelf niet. Om je eigen gedrag te erkennen en er een oplossing voor te vinden. Zeker als je kwetsbaar bent, gestrest en onzeker.

Wanneer veilige verbondenheid structureel verloren is gegaan, partners elkaars kwetsbaarheid niet meer kunnen zien en steeds vaker op elkaars rode knop drukken kan dit leiden tot een definitieve breuk.

Niet elke scheiding verloopt op deze manier. Soms is er nooit sprake geweest van veilige verbinding. In andere gevallen gaan partners schijnbaar zonder ruzie, in goed overleg uit elkaar, maar breekt de strijd naderhand los. Vaak beleven partners de scheiding heel verschillend en hebben ze een verschillende rol en positie in de relatie. Zo is er vaak een machtsverschil tussen partners: één verdient meer, is slimmer, sterker, stabiel of sociaal vaardiger. Eén of beide partners kan ontrouw zijn geweest. Er kan sprake zijn van intergenerationeel trauma of psychiatrische problematiek die het verloop van het scheidingsproces bepaalt. Soms is het voornemen te scheiden een wake-up call waarna partners de waarde van de relatie herwaarderen, problemen wél aangaan en uiteindelijk bij elkaar blijven.

Rouw

Hoewel een scheiding voor één of beide partners een opluchting kan zijn, is er tegelijkertijd altijd sprake van rouw. Afscheid moeten nemen van elkaar, een toekomstbeeld, en van duizenden kleine gewoonten en verwachtingen. Ieder rouwt op zijn eigen manier en tempo, wat het vaak nog lastiger maakt elkaar te verstaan. Er staat ook veel op het spel: niet alleen je basisveiligheid (emotioneel, bij je partner en kinderen), maar ook materieel (geld, huis).

Netwerk

Het sociale netwerk om gezinnen heen kan steunend zijn, maar juist ook tijdens de scheiding spanningen opdrijven. Verschillende kampen hitsen (ex)partners soms tegen elkaar op wat het extra moeilijk voor hen maakt om redelijk te blijven. Voor familie, vrienden en kennissen is het vaak heel lastig hoe ze steunend kunnen reageren.

Kinderen

Als partners samen kinderen hebben is een scheiding extra moeilijk. Voor veel ouders is het geluk van hun kind een belangrijke achilleshiel. 'Als het goed gaat met mijn kind, gaat het goed met mij.' De negatieve interactie in de partnerrelatie en de (op handen zijnde) scheiding bedreigt het geluk van het kind en vergroot daarmee de stress van (één van de) ouders nog eens extra. En daar worden de meeste ouders niet leuker van.... niet evenwichtiger, genuanceerder en geduldiger. Het worden geen betere ouders ... Als de (ex)partner in een complexe scheiding vijand is geworden schreeuwt de toch al gekwetste ziel: 'kom niet aan mijn kind!' En dan wordt er een melding gedaan bij de politie of Veilig Thuis.



Hulpverlening

Te vaak is een melding de verdrietige start van een doodlopend traject. Het vergroot de stress in plaats van dat het stress vermindert. 'Straks mag ik mijn kind niet meer zien'. 'Ik snap heus wel dat hoe wij doen niet oké is, als ik wist hoe het te verbeteren had ik dat al lang gedaan. Maar hoe dan?' Afweerreacties van (één van de) partners verdiepen zich. Ook al is het niet de bedoeling, hulp wordt gevoeld als wijzend vingertje. Over betrokken instanties gaan de wildste verhalen rond. 'Die gaan ons echt niet kunnen helpen.' Er wordt doorverwezen en opgeschaald en mensen worden 'rondgepompt in het systeem'. 'Er is misschien wel goede hulp voor u, maar die is nu helaas nog niet beschikbaar'. Juridisering leidt soms tot loopgraven strijd. Nog meer stress. Het lijkt wel of ouders het laatste laagje beschaafdheid verliezen. Dit moet en kan anders. Maar hoe?

1.2 Wat lijkt ons nodig?

Als een scheiding complex is vanwege de oerpaniek in het gezinssysteem of bij (één van de) partners, versterkt door de angst over het welzijn van kinderen en de stress die hulpverlening oproept, dan ligt dáár het aangrijpingspunt voor verbetering. Radicaal kiezen om te investeren in rust en veiligheid voor alle gezinsleden. Voor alle leden van een gebroken gezinssysteem in stress, waarin destructieve patronen diep zijn ingesleten, die op hun kwetsbaarst zijn en op hun 'stomst' en op hun hoede voor elkaar en de buitenwereld. Geen sinecure.

De uitdaging voor betrokken professionals is om stress in het gezinssysteem te verlagen in plaats van te verhogen. Maar hoe doe je dat? Door zelf rust te bewaren. Door niet snel te oordelen. Door rouw en aangedaan leed te erkennen. Door onder soms onmogelijk gedrag de kwetsbaarheid wél te zien. Door elk gezinslid met **mildheid** te benaderen.

Tegelijkertijd is het nodig om pijn niet te vermijden, destructief gedrag wél te begrenzen en (ex)partners te helpen verantwoordelijkheid te nemen voor hun handelen. Kortom, om 'hét' aan te gaan. Om duidelijk te zijn en waar nodig regie te nemen wanneer betrokkenen zelf daartoe tijdelijk niet bij machte zijn. Ook dát draagt bij aan veiligheid. En er is **moed** voor nodig.

Naast mildheid en moed is er **maatwerk** nodig. Interventies die recht doen aan de uniciteit van elke scheiding en in de gegeven situatie daadwerkelijk stress verminderen, veiligheid vergroten en tot rust leiden. Of die nu bestaan uit traumabehandeling of een jeugdbeschermingsmaatregel, mediation of Parallel Solo Ouderschap. Hulp die past bij de vraag en de omstandigheden van het specifieke gezin en elk individueel gezinslid. Hulp die beschikbaar is. Hulp die helpt.

Mild, moedig maatwerk dus. In de praktijk blijkt dat niet vanzelfsprekend.



1.3 Wat maakt hulpverlening bij complexe scheidingen complex?

Aan complexe scheidingen liggen een aantal uiterst menselijke reflexen ten grondslag die moeilijk zijn om te doorbreken. Instinctief reageren op een trigger. Vermijden van pijn en conflict. En als het écht lastig wordt uit de weg gaan van verantwoordelijkheid. Professionals kennen deze reflexen ook. Het zijn net mensen.

Vergis je niet, partners die verwickeld zijn in een complexe scheiding kunnen zich écht onmogelijk gedragen en alles in het werk zetten om professionals mee te zuigen in de strijd. 'Hoe hij zich gedraagt is volstrekt onverantwoordelijk, vind je ook niet?'. 'Als je morgen niet zorgt voor, dan....' Blijf dan maar eens vriendelijk en mild. Of durf als (jonge) professional (hoogopgeleide) ouders maar eens écht te begrenzen.

Onveiligheid en stress

Om in een complexe, licht ontvlambare situatie, die voor jezelf ook spannend is, veiligheid te bieden moet je als professional stevig in je schoenen staan. Hiervoor moet je jezelf veilig voelen. Hoe veilig voelt een professional zich wiens mandaat niet duidelijk is, die zich realiseert dat de kans op succes klein is, wiens vertrouwen in de beschikbare interventies wankelt, wiens client agressief is en die weet dat er een reële kans is dat hij of zij een klacht krijgt en voor de tuchtrechter moet verschijnen?

Moeite om het aan te gaan

Zorgen om veiligheid van kinderen geven professionals vaak extra stress. Voor kinderen is een scheiding altijd complex. Hun veilige wereld valt uiteen. Ze maken een fase van verlies en rouw door, terwijl beide ouders, zeker als het gaat om een complexe scheiding, minder emotioneel beschikbaar zijn of zich ronduit onverantwoordelijk gedragen. De meeste professionals hebben dan ook het belang van kinderen voor ogen bij hun interventies. Het gevoel hierin niet te mogen falen kan hen onzeker maken. 'Zie ik het goed?' 'Wat als het uit de hand loopt?'. De neiging bestaat dan om naar anderen te wijzen. 'Veilig Thuis moet dit oppakken'. 'Nee, het wijkteam is aan zet'. 'Waarom is de huisarts nog niet langs geweest?'

Daarbij komt dat sociale professionals vaak werken onder grote tijdsdruk waardoor ze soms niet anders kunnen dan symptoomgericht te werken en bijvoorbeeld genoeg moet nemen met een papieren ouderschapsplan zonder de patronen onder de conflicten goed in kaart te brengen en ouders daarmee te confronteren. Dan probeert men het in den minne te schikken. Er is toch al zoveel conflict.

De werkelijkheid vereenvoudigen

Om de werkelijkheid behapbaar te houden hebben professionals, net als alle andere mensen, de neiging om de werkelijkheid te versimpelen. Ouders proberen dat in het midden van de crisis. 'Als ik nu maar een eigen huis heb, dan....' 'Als zij nu maar ophoudt de omgangsregeling te frustreren dan...'. 'Als hij nu maar de alimentatie op tijd betaald dan...'. Natuurlijk zijn dit problemen die om een oplossing vragen. Maar de werkelijkheid is vaak een stuk complexer en genuanceerder en de oplossingen dus ook. Ditzelfde geldt voor professionals.

Inzichten, opgedaan tijdens scholing en training, worden soms **zonder nuance toegepast**. Een systemische benadering kan leiden tot het adagium 'waar twee vechten hebben twee schuld', terwijl soms één partij agressor is en begrensd moet worden. Bij een geschiedenis van intieme terreur kan mediation onveiligheid vergroten in plaats van verkleinen. Kennis over contextueel werken en loyaliteit mondt uit in een one-size-fits-all 'oplossing' waarbij het kind verplicht is contact te houden met beide ouders, terwijl het soms juist voor iedereen rust brengt als een kind één van de ouders een tijdje niet ziet. Gedrag van ouders te snel opvatten als persoonlijkheidsproblematiek (hij is narcist en zij heeft borderline) in plaats van een stressreactie kan leiden tot psychiatrische hulp die niet helpt. Maar tegelijkertijd: als persoonlijkheidsproblematiek niet wordt onderkend en de ene ouder wél steeds aangesproken wordt op het gedrag van de ander, leidt dat tot machteloosheid en woede.

Daarnaast neemt ieder van ons zijn eigen **aannames en overtuigingen** mee en zijn hulpverlening en beleid ook ingericht op basis van aannames. Partners worden beschouwd als gelijkwaardig terwijl verschil in gender, inkomen en fysieke kracht tot machtsverschillen leidt. Aan de andere kant zien we in de man makkelijker een agressor en hebben we minder oog voor passief-agressieve ondermijningsstrategieën en risico op contactverlies of ouderverstoting. De aanname dat de moeder het beste voor het – jonge- kind kan zorgen wordt niet altijd gecheckt. Doordat veel van deze aannames niet bewust en niet expliciet zijn is het moeilijk om ze ter discussie te stellen.

We simplificeren complexe scheidingen op nog meer manieren. Met het spreken over **'gezinnen' en 'de ouders'** doen we onvoldoende recht aan het specifieke perspectief van elk gezinslid afzonderlijk. Door **wet- en regelgeving** te beschouwen als absolute waarheid missen we de mogelijkheid om onze discretionaire ruimte te gebruiken. Soms hebben we **onvoldoende oog voor het hele scheidingsproces**: de aanloop, de scheiding zelf en de gevolgen die nooit verdwijnen. Hierdoor missen we kansen om problemen te voorkomen en gevolgen te verzachten.

Onszelf overschatten

Om de werkelijkheid behapbaar te maken hebben mensen ook de neiging om hun eigen rol te overschatten. Je kan niet ieders perspectief tegelijkertijd even scherp op het vizier hebben. Vraag een ouder in een complex scheidingsproces wat er moet gebeuren en waarschijnlijk heeft hij of zij een recept. Vanuit diens eigen beleving en opvatting is dat waarschijnlijk écht het beste voor het gezin en de kinderen. Maar is het dat ook vanuit het perspectief van de andere gezinsleden? De eigen invalshoek wordt vaak verabsoluteerd en de bijdrage van de ander geminimaliseerd. Behalve als het om de schuldvraag gaat.

Betrokken professionals hebben ook de neiging om hun eigen rol te overschatten. Hoeveel zin heeft het om te werken aan opvoedvaardigheden als iemand geen dak boven het hoofd heeft en zich zorgen maakt of rekeningen kunnen worden betaald? Wat is het effect van een bemiddelingsgesprek als er thuis, in de familie en vriendenkring twee kampen zijn die ieder hun eigen gelijk willen halen? Hoe helpend is het om maar te blijven praten terwijl trauma en stress zich vooral in het lichaam manifesteert?

Organisatie van de hulp

Omdat de hulp vaak pas van start gaat als de veiligheid van kinderen in het geding is zijn complexe scheidingen nu vaak het domein van jeugdzorg en jeugdbescherming. Met het verplicht stellen van een gezamenlijk ouderschapsplan wordt als het ware een gevechtstoneel geschapen, waar alle onderliggende problemen en conflicten worden uitgevochten.

Daarbij wordt niet altijd gekeken naar de veiligheid van alle gezinsleden, maar vooral naar die van de kinderen. Terwijl, zoals we hierboven geschetst hebben, juist het gevoel van onveiligheid van de ouders de veiligheid van de kinderen in de weg zit. Hoeveel ruimte heb je om je gedrag te veranderen als je niet weet waar je moet wonen, of hoe je alles in godsnaam moet gaan regelen en betalen? Wat helpt meer voor de veiligheid van kinderen dan ouders die weer vaste bodem voelen? Is jeugdbescherming de meest geëigende instantie, met het juiste aanzien en gezag, om ouders dat te bieden?

1.4 Hoe kunnen we het systematisch gedachtegoed genuanceerd inzetten bij complexe scheidingen?

In het werken met gezinnen en dus ook bij complexe scheidingen heeft het systeemdenken, ontleend aan het contextuele gedachtegoed van Nagy, gelukkig vaste voet aan de grond gekregen. Dit gedachtegoed biedt ons een belangrijke bril en bruikbare instrumenten om goed te kijken naar het systeem als geheel en te zien dat individueel lijkende klachten of thema's vaak hun wortels hebben in het gezinssysteem en in het systeem van herkomst.

Wij denken echter ook, dat begrippen uit deze visie soms te rigide worden toegepast.

Loyaliteit

Kinderen zijn loyaal aan hun ouders. De 'verticale loyaliteit' van kinderen naar ouders is onverbrekelijk en het is dus schadelijk voor een kind als deze band wordt beschadigd of verbroken. Een belangrijk uitgangspunt, dat zelfs in de Universele Verklaring van de Rechten van het kind is verankerd. Een uitgangspunt dat professionals dan ook (moeten) hanteren.

Maar wat nu als deze band een daadwerkelijk fysiek of emotioneel risico inhoudt voor het kind? Wat als de band door jarenlang geweld al zodanig beschadigd is dat het kind geen contact wil, voor nu? Wat als een ouder deze loyaliteit zo bespeelt dat het kind de andere ouder niet meer wil zien?

Loyaliteit duurt een leven lang. Mogelijk kunnen we vaker bekijken hoe we de loyaliteit van kinderen kunnen eren zonder direct fysiek contact.

Waar twee vechten hebben twee schuld; circulaire causaliteit

In het systeemdenken kunnen we de 'schuld' niet bij een van de partijen leggen. Er is geen begin of einde van een conflict, geen eenduidige oorzaak van de (communicatie-) problemen. Mensen draaien in een kringetje; de een zegt dit, waardoor de ander dat doet, waarop de ene weer zo reageert en zo raken mensen gevangen in een patroon. Dus laten we kijken naar ieders aandeel en ervan uitgaan dat beide partijen iets moeten veranderen.

Maar wat als er sprake is van een machtsverschil tussen beide partners? Door materiele zaken (geld, huis), door juridische punten (verblijfsvergunning, geld om een advocaat in te huren) of door fysieke of emotionele overmacht? Wat nu als dit patroon van macht en dwang is ingesleten in de relatie, zodanig dat beiden er niet meer los van kunnen komen? Natuurlijk is het van belang dat, bijvoorbeeld een vrouw, haar grenzen leert stellen, weerbaarder wordt, financieel onafhankelijker. Maar als dit patroon al geëscaleerd is, is het misschien eerst van belang de macht van de ene partner over de andere te beperken en te begrenzen door de vrouw in veiligheid te brengen.

Meerzijdige partijdigheid

Wij kiezen geen partij, wij doen niet aan waarheidsvinding, wij zijn meerzijdig partijdig. Hoe belangrijk is het dat alle gezinsleden zich gehoord voelen, dat ze erkenning krijgen voor hun beleving en dat de professional geen partij kiest. Daarom is het belangrijk de beleving te erkennen van een partner die zo onthand is, zo bang de controle te verliezen, die zodanig oude pijn en angst herbeleefd, dat hij zich niet kan bedwingen om vijftig appjes per dag te sturen aan zijn ex.

Evenals het essentieel is de andere partner te erkennen in het gevoel gestalkt te worden, de angst die dat oproept, de spanning en stress en de onmogelijkheid afstand te creëren tussen zichzelf en de ex.

Maar ondertussen is er ook de realiteit. En als die bestaat uit vijftig appjes per dag van de ene partner aan de andere, moet de app-er daarop aangesproken worden.

Meerzijdige partijdigheid mag niet leiden tot het ontkennen of bagatelliseren van de realiteit. Dat maakt de professionals nog geen rechters die steeds moeten bepalen wat waar is of niet waar. Maar in het belang van de kinderen moet wel degelijk gekeken worden naar welke ouder op dit moment de belangen van het kind het meeste dient.

Ouders blijven ouders (gezamenlijk)

Van je partner kan je scheiden, maar de band tussen ouders en kinderen blijft altijd bestaan. Ouders blijven ouders, ook als ze ex-partners zijn. En hoe waar is dat, hoe mooi is dat als dat in het dagelijkse leven ook gestalte kan krijgen: ex-partners die nog wel gezamenlijk ouder zijn.

Maar wat nu als het contact steeds leidt tot escalatie en nieuw gedoe? Wat als de ex-partners er (nog) niet aan toe zijn om hun stress en emoties op een zodanige manier te managen dat het leidt tot een gezonde atmosfeer voor kinderen? Voor deze situatie is het solo parallel ouderschap bedacht.

Als de situatie nog minder ver geëscaleerd is zijn we echter nog steeds geneigd de ouders gezamenlijk aan te spreken op bijvoorbeeld gedoe rondom de omgangsregeling. Waardoor de ene ouder verantwoordelijk gehouden wordt voor het gedrag van de andere. Leidt dat tot verzachting van de emoties, tot het verminderen van stress, tot minder conflict? Of zorgen we eigenlijk voor steeds nieuwe olie op het vuur?

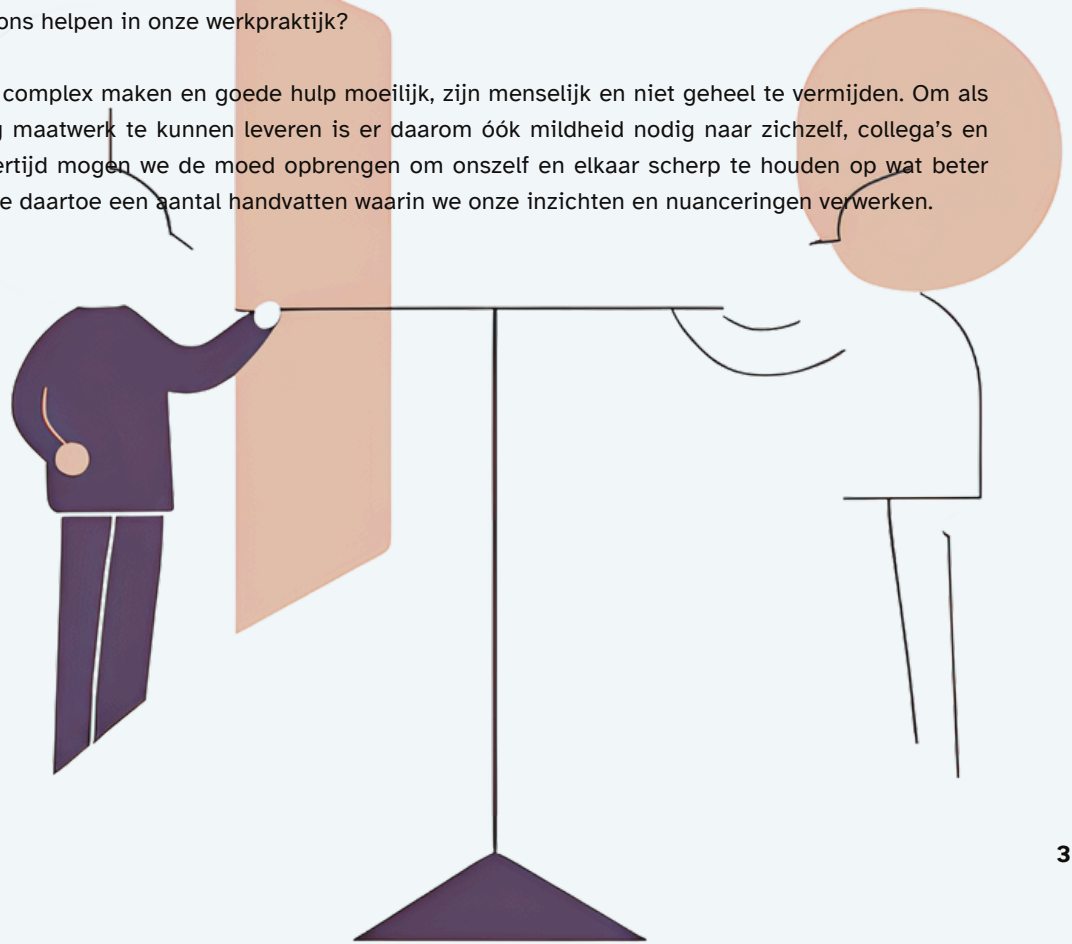
Balans van geven en ontvangen

Bovenstaande systemische begrippen zijn goed geïntegreerd in de werkpraktijk. Een ander belangrijk systemisch begrip, dat we veel minder in de praktijk tegenkomen, is 'de balans van geven en ontvangen'. Dit begrip duidt op relationele ethiek: als de balans tussen geven en ontvangen in een systeem niet rechtvaardig is, lijden de betrokken partijen daaronder en worden relaties niet als betrouwbaar ervaren. Het systeem komt niet tot rust.

Wij denken dat dit bij uitstek iets is wat vaak speelt en blijft spelen bij complexe scheidingen: onbalans in de partnerrelatie zelf, maar ook de onbalans vanuit het systeem van herkomst die getriggerd wordt.

Erkenning van wat gegeven is en wat ontvangen is, kan een belangrijk instrument zijn om de balans in het systeem meer in evenwicht en tot rust te brengen. Erkenning dus, voor alle jaren die een ex-partner heeft geïnvesteerd in de kinderen, met als gevolg minder kansen in werk en carrière. Erkenning van de pogingen van een van de twee om de relatie te redden. Erkenning van de schade die 'ontrouw' of 'bedrog' in de relatie heeft veroorzaakt. Erkenning van de inspanningen om het gezin te onderhouden. Liefst door de ex-partner, maar om te beginnen door de hulpverleners. In hoeverre kan deze bril ons helpen in onze werkpraktijk?

Factoren die scheidingen complex maken en goede hulp moeilijk, zijn menselijk en niet geheel te vermijden. Om als professional mild, moedig maatwerk te kunnen leveren is er daarom óók mildheid nodig naar zichzelf, collega's en netwerkpartners. Tegelijkertijd mogen we de moed opbrengen om onszelf en elkaar scherp te houden op wat beter kan. In wat volgt bieden we daartoe een aantal handvatten waarin we onze inzichten en nuancerings verwerken.



Deel 2. Mild moedig maatwerk in de praktijk

Scenario's

Een scheiding is een proces. Partners ontmoeten elkaar en krijgen geen, één of meer kinderen. Relatieproblemen ontstaan en worden groter. Het lukt niet meer om problemen binnen de relatie op te lossen. Eén of beide ouders kiezen ervoor om te scheiden. De scheiding zelf is een proces op zich. Op termijn zullen ex-partners altijd ouders blijven. Ook als er nieuwe partners opduiken en nieuwe gezinnen worden gevormd.

Als betrokken professional is het belangrijk om je er rekenschap van te geven waar in het proces (ex)partners zich bevinden. En ook om dit niet te versimpelen. Ouders maken ieder een eigen proces door.

De leden van de Ontwikkeltafel Complexe Scheiding denken te zien dat het scheidingsproces langs verschillende patronen kan verlopen die we hieronder beschrijven. We noemen dat scenario's. Niet omdat we denken daarmee een vaste typologie te formuleren: in de praktijk zijn er ontelbare nuances en zijn er ook veel factoren voor professionals onzichtbaar. De scenario's kunnen elkaar ook overlappen en iedere scheiding heeft zijn eigen betekenisvolle details.

We denken echter wel dat scenario's professionals kunnen helpen om minder te generaliseren, scherpere vragen te stellen en op zoek te gaan naar meer passende alternatieven. De scenario's zijn dus bedoeld als hulpmiddel voor maatwerk. We doorbreken hiermee bijvoorbeeld de in de praktijk gangbare beelden dat waar twee vechten altijd twee schuld hebben en dat kinderen altijd contact met beide ouders moeten behouden.

Als eerste beschrijven we een complexe scheiding zoals die wellicht het meest voorkomt: twee ouders maken ruzie en de ruzie ontspoot. Beide ouders hebben een aandeel in de strijd. Daarna presenteren we de scheiding waarbij één ouder nadrukkelijk het conflict blijft zoeken. In het derde scenario zoekt ook één van de ouders het conflict, maar dan op een structurele en gewelddadige manier. Er is sprake van een groot machtsverschil tussen de ouders en een patroon van intieme terreur, ook al vóór de scheiding. Zowel bij het tweede als derde scenario is het mogelijk dat kinderen het contact met één van de ouders dreigen te verliezen. Dit beschrijven we in een toevoeging.

Elk van deze scenario's beschrijven we aan de hand van globale kenmerken waaraan je het herkent, en aan de hand van een beschrijving van achtergronden en verloop. Wat maakt dat het vuur van de strijd steeds weer opblaait? Wat is de trigger die ervoor zorgt dat er geen oplossingen worden gevonden? We illustreren elk scenario met een herkenbaar voorbeeld. Ook geven we mogelijke valkuilen aan in het handelen van professionals en wat eventueel milde, moedige alternatieven zijn op de korte en langere termijn.

2.1 Complexe scheiding waarbij twee ouders ruzie maken

Beide partners ervaren stress en bij beiden worden oude patronen en trauma's getriggerd. Bij beiden is sprake van oerpaniek omdat alles op losse schroeven staat. De aanpak van jeugdbescherming kan de stress verhogen, omdat kinderen de achilleshiel zijn van de ouders in paniek.

Een groot deel van de huidige aanpak van complexe scheidingen is hierop gericht en veel professionals denken dit scenario te zien als ze te maken krijgen met een complexe scheiding.

Kenmerken

- Voor de scheiding was de relatie meestal constructief
- Weinig machtsverschil tussen de ouders
- Geen sprake van ernstige en structurele psychiatrische of persoonlijkheidsproblematiek
- Er kan sprake zijn van incidenteel partnergeweld of kindermishandeling door verwaarlozing of getuige zijn van huiselijk geweld; deze komt voort uit de stress die de scheiding veroorzaakt

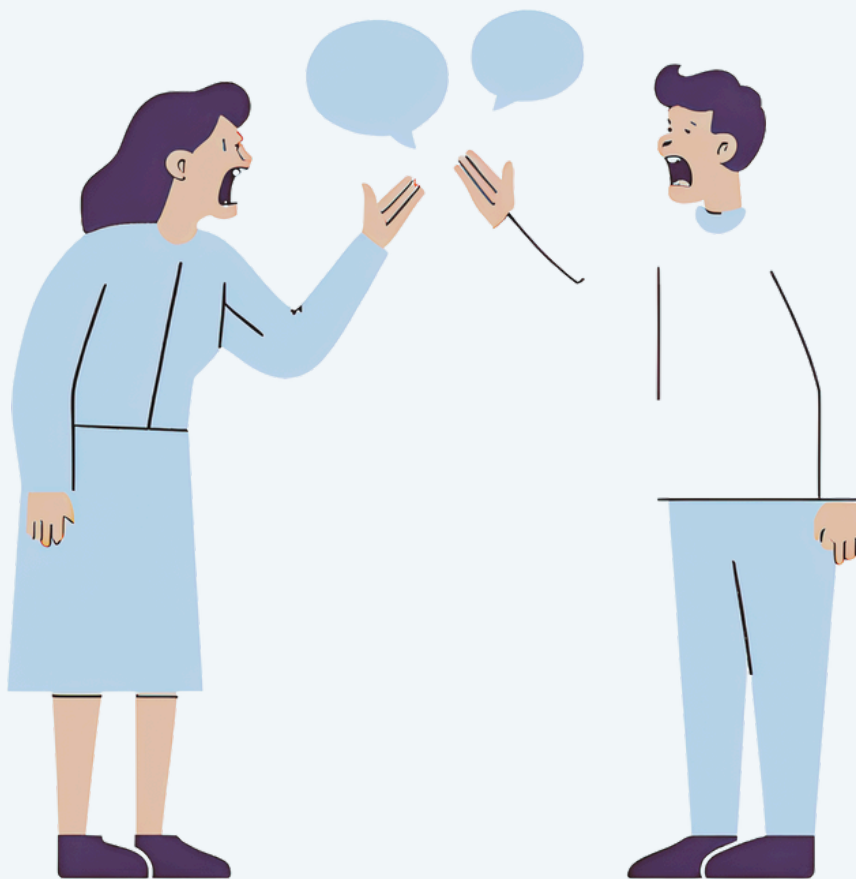
Achtergrond en verloop

Beide ouders zijn verantwoordelijk voor de strijd. Er is geen groot machtsverschil tussen de ouders. Er is sprake van een 'gezin in de stress' als gevolg van een algehele reorganisatie van het gezin en vaak ook bijkomende materiële problemen rond werk, inkomen en huisvesting. Ook kan het zijn dat opvoedproblematiek stress heeft veroorzaakt en uiteindelijk een rol speelde in de wens tot scheiding. Eventuele agressie kan van beide kanten komen. Van beide kanten kunnen er beschuldigingen worden geuit over persoonlijkheidsproblematiek en kindermishandeling. Er kan sprake zijn van een reële angst van de ene ouder voor het welzijn van de kinderen bij de andere ouder.

Mensen uit het sociale netwerk kiezen vaak partij en versterken de ingegraven stellingen.

De kinderen lijden onder de stress en de onvoorspelbaarheid van het gedrag van beide ouders en van het minder beschikbaar zijn van beide ouders als opvoeders.

In principe kan deze strijd luwen als beide ouders na enige tijd weer meer gesetteld zijn. Wel kan de strijd nog heel lang weer opvlammen, zeker als er nieuwe relaties worden aangegaan en eventueel nieuwe kinderen komen.



Voorbeeld

Een gezin met kinderen in de leeftijd van 4, 7 en 12 woont in Nieuwegein in een sociale huurwoning. Het oudste kind is gediagnosticeerd met ASS (Autisme Spectrum Stoornis). Dit geeft bij beide ouders stress, het vraagt veel van hen. Beide ouders hebben veel aandacht voor hem, maar hebben een verschillende mening over hoe met hem en zijn gedrag om te gaan en te ondersteunen. Dat levert ruzie op; ze kunnen het maar niet eens worden.

Zie ook: Profielen achter het geweld - Augeo Special - Gezinsprofielen <https://gezinsprofielen.augeo.nl/augeo-special-gezinsprofielen/inhoud>

Ze zijn daarbij niet meer in staat om goed naar de ander te luisteren en tot eenduidigheid te komen. Het wordt uiteindelijk van kwaad tot erger; ze schreeuwen steeds meer naar elkaar en kunnen zich niet meer inhouden. Ze zijn de uitputting nabij. Door alle stress en ruzie besluiten ze uiteindelijk te scheiden. Door krapte op de woningmarkt zijn ze verplicht om lang bij elkaar te blijven wonen. Daardoor verdiepen de conflicten en worden oude patronen uit hun gezin van herkomst getriggert. Uiteindelijk gaan ze om de beurt op een tijdelijke woonplek wonen, waardoor ze niet tot rust komen. Het gedrag van de oudste verergert, ze geven elkaar de schuld. De andere twee kinderen trekken zich steeds meer terug, worden stiller en slapen slecht. De omgangsregeling wordt een continue bron van ruzie en conflicten die zo hoog oplopen, dat er wel een geduwd en getrokken wordt en dat er zelfs wel eens een klap valt.

Mogelijke valkuilen

- Te snel organiseren Jeugdbeschermingstafel en opschalen naar Veilig Thuis.
- Te veel focussen op de afspraken over de kinderen en te weinig aandacht voor de stress bij de ouders.
- Te weinig met kinderen spreken. Te weinig aandacht voor de onrust die kinderen ervaren door het trekken van huis naar huis en moeten wennen nieuwe partners.
- Opvoedingsondersteuning voor de oudste, waar op dat moment weinig ruimte voor is.

Milde, moedige handelingsalternatieven

- Ouders mild en helder confronteren met de onveiligheid voor de kinderen en hen ondersteunen in het zorgen voor meer veiligheid.
- Tijdelijk werken met individuele ouders rondom eigen spanning, triggers en patronen, psycho-educatie over bv stress en triggers en oefenen van constructief gedrag en erkenning van wederzijds aangedaan leed.
- Tijdelijke ondersteuning bv. een maatje of steungezin in de buurt.
- Inventariseren wat voor de (andere) kinderen van belang is.
- Contact leggen met netwerk en geven van psycho-educatie.

Op termijn

- Motiveren tot zelfreflectie/spiegelen (op houding en gedrag): Oude patronen verhelderen en aanpakken.
- Relatietherapie voor gescheiden ouders.
- Mediation/ouderschapsbemiddeling.
- Opvoedondersteuning.

2.2 Complexe scheiding waarbij één ouder nadrukkelijk het conflict zoekt

De oerpaniek en stress slaat vooral toe bij een van de partners. Een van beide partners kan de ander niet loslaten en doet er alles aan de verbinding te behouden, positief of negatief.

Kenmerken

- Voor de scheiding was er vaak al sprake van ongelijkheid en relatieproblemen
- Een van beide partijen lukt het niet de ex-partner los te laten, de scheiding te accepteren en blijft de ander de schuld van de scheiding geven. Hij of zij zet daartoe alle machtsmiddelen in waarover hij of zij beschikt. Er is risico op partnergeweld.
- Er is soms sprake van psychiatrische of persoonlijkheidsproblematiek en vaak van beschuldigingen daaromtrent.
- Kinderen worden soms ingezet in de conflicten, worden gedwongen partij te kiezen, risico van parentificatie en uit het oog verliezen van het belang van de kinderen.

Achtergrond en verloop

Eén van de ouders blijft het conflict aanzwengelen, de ander lijkt open te staan voor oplossingen. De scheiding wordt in dit scenario vaak in gang gezet door een van de partners, de ander voelt zich overvallen en belandt in een zwart gat. Soms speelt een affaire of ontrouw een rol in de ervaren onrechtvaardigheid.

Door gebrek aan communicatievaardigheden of angst voor verlaten zijn eerdere signalen van relatieproblemen niet gezien of onderkend. In de beleving van de vechtende ouder is er sprake van onrecht of van daadwerkelijke ongelijkheid eerder in de relatie: de balans van geven en ontvangen in de relatie is verstoord. Hierbij kan het gaan om de beleving van de ene partner ('ik heb altijd voor de kinderen gezorgd en nu wil jij ze ineens') of ook om reële ongelijkheid bv. financieel, samenhangend met maatschappelijke (gender) rollen.

Het feit dat één van de ouders zich overvallen voelt creëert ook een verschil in de chronologie van rouw en loslaten: waar de een eigenlijk al lang afscheid heeft genomen en een nieuw leven start, staat de ander pas aan het begin van dat proces. Dat kan leiden tot frustratieagressie vanuit één partij- die alle middelen inzet- en onverschilligheid vanuit de andere partij.

De ouder die het conflict het meest aan blijft jagen kan afwisselend meer agressief, externaliserend of meer subassertief, internaliserend gedrag vertonen. De stress kan naar binnen slaan en zich uiten in allerlei klachten uiteenlopend van slapeloosheid en onrust tot depressie. Of de stress zoekt verdoving in stilzwijgen of drank & drugs totdat het stressniveau te hoog is opgelopen en uitbarst in geweld. Een gevoel van machteloosheid wordt soms omgezet in machtsmisbruik.

Soms lijkt het gedrag van de 'strijdende' partner op persoonlijkheidsproblematiek, maar heeft het eerder te maken met een ervaren onbalans in het geven en ontvangen. Door te blijven vechten probeert deze ouder erkenning te krijgen voor het teveel aan geven en hiermee het evenwicht in het systeem te herstellen.

Soms speelt er wel degelijk trauma of persoonlijkheidsproblematiek, zoals bijvoorbeeld borderline of narcisme bij de partner die het conflict zoekt, wat ook een oorzaak kan zijn van de relatieproblemen en de uiteindelijke scheiding.

De kinderen leiden onder de continue stress en strijd en er is daarnaast het risico van parentificatie (zorg voor de ouder in de stress) en dreigend contact verlies (mogelijk beïnvloed door de ene ouder, of vanuit partij kiezen voor de wanhopige ouder) zie 2.4. Ook kunnen ze bang zijn voor daadwerkelijk fysiek geweld (zie ook 2.3).

Het netwerk, met name van degene die zich het meest slachtoffer voelt van de scheiding, kiest vaak radicaal partij. Een partner heeft mogelijk al snel, of zelfs al voor de scheiding, een nieuwe relatie en eventueel nieuwe kinderen. Dit houdt de neiging tot conflict aan de 'achterblijvende' kant in stand, terwijl de ander een nieuw leven start en het probleem negeert.

Voorbeeld

Na 3 jaar scheiding zoekt Sjaak (45 jaar) hulp. Hij maakt zich zorgen over zijn kinderen, Emma (11 jaar) en Lucas (9). Zijn ex en moeder van de kinderen, Christine (43), heeft regelmatig depressieve buien. Dochter Emma regelt dan het huishouden en zorgt dat zij en haar broertje op tijd op school zijn. Sjaak zou, samen met zijn huidige partner, meer zorg en tijd willen bieden in de opvoeding van de kinderen. Hij zou de omgangsregeling willen wijzigen en bijv. co-ouderschap willen ipv 1x in de 2 weken 'n 'pretweekend' met de kinderen. Hij heeft geprobeerd om hierover in gesprek te gaan met Christine maar komt er met haar niet uit, vandaar zijn beroep op de hulpverlening. Christine voelt zich, als gevolg van zijn hulpvraag, aangevallen in haar moederschap en reageert vijandig op dit hulpaanbod van Sjaak en partner. Zij wil niet om de tafel, samen met haar ex-partner en beschuldigd hem van opstoken van de kinderen tegen haar. Vervolgens dreigt zij Sjaak het gezag te ontnemen middels het inschakelen van een advocaat. Ze verwijt de hulpverlener partijdigheid en weigert haar verdere medewerking aan het hulptraject.

Mogelijke valkuilen

- Werken met beide ouders; de ouders "samen zetten" bijvoorbeeld tijdens mediation.
- Rationeel naar een praktische tussenoplossing zoeken vanuit het idee dat ieder wat water bij de wijn moet doen (waar twee vechten hebben twee schuld).
- Onderzoek bij beide ouders naar onveiligheid en parentificatie
- Kinderen moeten naar beide ouders (eerlijke verdeling, loyaliteit)
- Depressieve/agressieve ouder als probleem zien óók in opvoeding

Milde, moedige handelingsalternatieven

- Erkenning van het feit dat één ouder de strijd zoekt; begrenzen en hulp bieden bij stress-en conflicthantering en eventuele persoonlijkheidsproblematiek.
- Erkennen van de zorgen van de niet strijdende ouder (realiteit erkennen vanuit daadwerkelijke meerzijdige partijdigheid versus onpartijdigheid).
- Erkenning voor mogelijke realistische verschillen qua macht, rijkdom, gepleegde investering in de relatie. Werken aan herstel van de balans van geven en ontvangen. Bekijken of en hoe de 'niet strijdende' partner de onevenwichtige balans alsnog kan erkennen en daarmee het evenwicht kan herstellen.
- Extra ondersteuning van de 'vechtende ouder'.
- Belang van kinderen voorop stellen; welke ouder is -op dit moment- het beste voor de veiligheid en de ontwikkeling van het kind. Eventueel time out met de vechtende ouder voor kinderen regelen.
- Indien nodig: tijdelijk niet "samen zetten" maar solo-parallel ouderschap aanbieden; geen gezamenlijke verantwoordelijkheid, maar iedere ouder de eigen verantwoordelijkheid.
- Contact leggen met het netwerk en geven van psycho-educatie

Op termijn

- Onderzoeken wat de strijdende ouder wel met de kinderen en in de opvoeding kan, ook op basis van wat deze als opvoeding deed voorafgaand aan de scheiding.
- (Gedrags-)Therapie voor de 'vechtende' ouder.
- Contextuele aanpak: Erkenning van het belang, de energie en de geïnvesteerde liefde en aandacht van de ex partner door de hulpverlening en zo mogelijk door ook door de ex. Onderzoeken hoe de balans van geven en nemen hersteld kan worden.
- Psycho educatie voor de kinderen

Zie ook: Spiraal van geweld in: Martine Groen en Justine van Lawick, Intieme oorlog. Over de kwetsbaarheid van familierelaties. <https://www.youtube.com/watch?v=-ZHNq0UJe94>

2.3 Complexe scheiding met een geschiedenis van intieme terreur

Eén ouder, vaak de man, oefent dwang en controle uit op zijn partner door haar vrijheid te beperken, haar te isoleren en door het gebruik van, vaak ernstig, geweld, ook seksueel. De scheiding verheft de controlebehoefte.

Kenmerken

- Machtverskil tussen beide partners
- Eerder huiselijk geweld in de relatie voor de scheiding
- Mogelijk psychiatrische of persoonlijkheidsproblematiek
- Risico op partnergeweld, geweld tegen kinderen en soms zelfs femicide of kindermoord (zogenoemd ‘familiedrama’)

Achtergrond

Er is sprake van machtsverschil en een geschiedenis van dwang en controle en huiselijk geweld. Alles kan aanleiding zijn voor escalatie van het conflict: geld, kinderen etc. Er is vaak sprake van extreme eisen, diskwalificatie van de andere ouder, het niet nakomen van afspraken. Het is soms moeilijk te herkennen want de controledwang kan effectief worden verstoep achter een charmante buitenkant. Beeldvorming wordt bewust beïnvloed en er worden afleidingsmanoeuvres gebruikt. Derden in het algemeen en hulpverleners in het bijzonder worden “ingezet” in de strijd. Er is sprake van instrumentele agressie en destructiviteit. Soms is er sprake van psychopathologie (narcisme, psychopathie), vaak van vroegkinderlijk trauma bv samenhangend met huiselijk geweld in de vroege kinderjaren.

Het netwerk van ‘het slachtoffer’ is vaak blij met de scheiding.

De kinderen zijn getuige van psychisch en soms ook fysiek geweld, ook al voor de scheiding. Ze kunnen eveneens zelf slachtoffer worden van het geweld en worden ingezet als machtsmiddel. In plaats van de kinderen af te schermen van de conflicten, duwt de controlerende ouder de kinderen juist naar voren op het strijdtoneel; ze worden twistappel en munitie in de strijd tegen de ex-partner.

De andere ouder worstelt met de reële angst dat de pleger de kinderen iets zal aan doen. Als ze daar iets over zegt, kan dat gelabeld worden als beschuldiging aan de ex en dus slecht ouderschap. Er kan sprake zijn van dreigend contactverlies met een van de ouders.

Verloop

Na de acute risico's bij de scheiding kan het conflict zich verdiepen, zeker als het slachtoffer een nieuwe relatie krijgt. Er is gevaar voor geweld (femicide, ‘gezinsdrama’). Als de pleger een nieuwe relatie krijgt stopt het conflict soms, als de pleger zich op de nieuwe partner richt en daar mogelijk het patroon herhaalt.

Kinderen leven soms lange tijd in onveiligheid in de afgedwongen omgangsregeling bij de pleger. Ook bestaat de kans dat de kinderen het contact met de ‘pleger’ verliezen als die zich uitsluitend richt op zijn nieuwe gezin.



Voorbeeld

Marcel en Berendien hebben 2 kinderen van 6 en 8 jaar oud. Marcel kleineert Berendien. Hij schreeuwt tegen haar in bijzijn van kinderen – daarvan zijn meerdere geluidsopnames. Ook probeert hij Berendien te isoleren en op andere manieren sociaal te beperken. Berendien ging steeds minder werken en werd steeds afhankelijker van Marcel. Zij durfde steeds minder grenzen te stellen, ook op seksueel gebied. Uiteindelijk leest Berendien op internet over narcisme en komt ze tot de conclusie dat ze wil scheiden. Marcel is de controle over Berendien kwijt. Hij bedreigt haar via sociale media en houdt kinderen langer dan de afspraak is. Marcel vindt zijn oudste dochter een lastig kind, hij vertelt haar dat ze dom is en op haar moeder lijkt. De jongste is zijn prinses. Bij moeder maken de kinderen veel ruzie, bij vader lijkt het allemaal goed te gaan. Daar lopen ze op eieren en lijken daarom perfecte kinderen. Er zijn continue conflicten onder meer door middel van rechtszaken. Berendien heeft spanningsklachten en voelt zich depressief. Ze is bang. Marcel heeft namelijk ook ooit gedreigd de kinderen iets aan te doen als ze echt gaan scheiden. Tegenover professionals gedraagt Marcel zich redelijk en charmant. Hij is overtuigend in zijn pleidooi dat Berendien de zorg voor de kinderen blijkbaar niet aan kan. Hij verwijt haar ook dat ze hem zwart maakt ten opzichte van de hulpverlening en de kinderen. Hij kan soms wel eisend zijn als het gaat over zijn tijd met de kinderen.

Mogelijke valkuilen

- Ouders bij elkaar zetten: Ouderschapsbemiddeling, mediation.
- Focus op de ouders als eenheid i.p.v. twee individuen: een destructieve ouder heeft baat bij de illusie van wederzijdse strijd. Als de inzet is dat 'ouders gezamenlijk de strijdbijl moeten begraven voor het kind', heeft de destructieve ouder baat bij de aanpak (immers: deze blijft gericht op de andere ouder). Gedachte: waar twee vechten hebben twee schuld. "Ja, maar jij zal ook wel wat gedaan hebben".
- Denken dat alle ouders het beste willen voor hun kind en het kind verplichten contact te hebben met beide ouders. Zo wordt het kind niet serieus genomen en erkend in wat het eerder al heeft meegemaakt, de relatie met de mishandelende ouder duurt voort. Men gaat ervan uit dat het kind last heeft van de scheiding, terwijl het in feite last heeft van mishandeling en/of onveiligheid. Als een kind zich uitspreekt tegen een ouder per definitie uitgaan spreken van loyaliteitsconflict. Het kan ook de waarheid zijn of samenhangen met bv een onveilige hechting bij deze ouder.
- Informatie die kinderen geven delen met beide ouders: dit kan worden gebruikt als munitie tegen de ex-partner en kan leiden tot represailles voor de kinderen.
- Ouder die zich uitspreekt over zorg bij de andere ouder (mishandeling/verwaarlozing o.i.d.) vanuit bescherming van het kind, beschouwen als 'strijdlustig' en betichten van zwartmaken van de andere ouder en ouderverstoting.
- Netwerk niet betrekken.

Milde, moedige handelingsalternatieven

- Erkennen dat er soms één destructieve ouder is en erkennen dat niet alle ouders het beste willen voor hun kind. Kinderen soms (tijdelijk) geen live contact met een ouder.
- Wees alert: degene die intieme terreur uitoefent kan vaak mooi praten en dingen verdraaien. Ken de signalen van intieme terreur. Als nodig; opschalen naar politie, Veilig Thuis of jeugdbescherming
- Ouders uit elkaar houden; zo min mogelijk contact. Veiligheidsplan maken en monitoren.
- Erkenning en steun bieden aan het slachtoffer (van soms al jarenlang huiselijk geweld), neem angstsignalen serieus, eventueel vrouwen opvang, AWARE of andere veiligheidsmaatregelen.
- Netwerk serieus nemen als informatiebron als het gaat over veiligheid

Op termijn

- Veiligheid blijven monitoren, zeker als er sprake is van een nieuwe partner bij het slachtoffer
- Trauma behandeling vrouw en kinderen
- Juridische begeleiding
- Erkennen van problematiek destructieve ouder. Binnenboord houden: eerst begrenzen dan therapie. Probeer contact te houden ook al lijkt de destructieve partner afstand te nemen; in een nieuwe relatie zal het patroon zich waarschijnlijk herhalen

Zie ook: [Factsheet intieme terreur \(vng.nl\)](#)

2.4 Dreigend contactverlies

Bij alle drie de scenario's kan er sprake zijn van dreigend contactverlies tussen (één van) de kinderen en één van de ouders. Vooral bij het tweede en derde scenario kan één van de ouders, of beide, de andere ouder, meer of minder bewust, zwartmaken bij de kinderen. Dit kan leiden tot wat soms ouderverstoting of 'parental allientation' wordt genoemd.

Het is essentieel om dit mechanisme- het kind wordt spreekbuis van een ouder- te onderscheiden van de gevallen waarin het kind zelf, vanwege onveilige hechting of eerder fysiek en psychisch geweld, een ouder (tijdelijk) niet wil zien.

Achtergrond en kenmerken

Het kind wordt door één ouder bewust of onbewust ingezet in de onderlinge strijd en opgezet tegen de andere ouder. Een ouder kan de omgang met de andere ouder als onderdeel van de strijd, om de ander een hak te zetten en te raken op de meest kwetsbare plek, de kinderen.

Iemand kan ook de omgang weigeren uit oprechte zorg en angst voor het welzijn van het kind bij de andere ouder. Deze zorg en angst kunnen wel of niet terecht zijn. Met name moeders die veel alleen voor de kinderen hebben gezorgd hebben soms het gevoel dat hun partners niet in staat zijn goed voor de kinderen te zorgen. Maar het kan ook zijn dat de zorg berust op eerdere ervaringen met huiselijk geweld en voortkomt uit een poging het kind te beschermen.

Ouders die hun kind van de andere ouder proberen te vervreemden spreken vaak kwaad over de andere ouder in hun bijzijn en betrekken de kinderen bij de strijd. Er is vaak sprake van een continue stroom van klachten bij hulpverleners, extreme verzoeken, bijvoorbeeld om eenhoofdig gezag en juridische stappen.

Het is bijzonder lastig om erachter te komen wat de kinderen zelf eigenlijk zouden willen. Terwijl we uitgaan van de loyaliteit van kinderen aan beide ouders, zien we hier ook kinderen die er zelf voor kiezen een ouder niet meer te willen zien. De vraag is natuurlijk in hoeverre het kind is beïnvloedt door een van de partners of het continue strijdtoneel. Maar het komt ook voor dat een kind z'elf de keuze maakt om één van de ouders (tijdelijk) niet meer te willen zien, in een fase van rouw of als er al langer sprake is geweest van onveiligheid.

Dreigend contactverlies als beide ouders ruzie maken

Valkuilen

- Te snel opschalen; Jeugdbescherming inzetten, contact Veilig Thuis; heftig ingrijpen, met als gevolg dat de ouder een advocaat neemt en naar de rechter gaan, wat leidt tot verharding, verergering, verwijdering.
- Genderbias; eerder de moeders horen dan de vaders. Meer vertrouwen hebben in het moederschap dan het vaderschap.

Milde, moedige handelingsalternatieven

- Onderzoek of het dreigend contactverlies het voorliggend probleem is of dat er andere onderliggende factoren spelen zoals bijvoorbeeld intieme terreur en de reële angst dat andere ouder het kind wat aandoet.
- Ga in gesprek met het kind; wat denkt, voelt en wil het kind en neem dat serieus. Laat het kind niet meebeslissen over de afspraken over omgang in een geëscaleerde situatie, maar neem zijn/ haar belang op de lange en korte termijn wel als leidraad.
- Laat de angstige ouder ervaren dat de andere ouder het kind geen kwaad doet door het laten opdoen van gecontroleerde successen: een contactplan met verschillende stadia.
- Opvoedondersteuning bij de ouder die volgens de andere ouder in gebreke blijft, als dat daadwerkelijk zo is.

Dreigend contactverlies als een van de ouders nadrukkelijk het conflict zoekt

Valkuilen

- Steeds weer nieuwe afspraken over de omgang maken, te veel geduld, niet ingrijpen als de ene partner het kind bij de ander weghoudt.
- Ervan uitgaan dat het kind altijd beide ouders moet zien als gevolg van loyaliteit en door dit idee de veiligheid uit het oog verliezen
- Beide ouders gezamenlijk verantwoordelijk houden voor de naleven van de omgangsregeling

Milde, moedige handelingsalternatieven

- Onderzoek of het dreigend contactverlies het voorliggend probleem is of dat er andere onderliggende factoren spelen, zoals (tijdelijke) psychische problematiek en/ of (tijdelijke) opvoedonmacht. Beschuldig in dat geval de angstige ouder niet van poging tot ouderverstoting.
- Kijk vooral naar de langere termijn: hoe waren de relaties tussen ouder en kind de afgelopen jaren?
- Gebruik het netwerk van het kind als informatiebron over goed genoeg ouderschap.
- Ga in gesprek met het kind; wat denkt, voelt en wil het kind en neem dat serieus. Laat het kind niet meebeslissen over de afspraken over omgang in een geëscaleerde situatie, maar neem zijn/ haar belang op de lange en korte termijn wel als leidraad; welke ouder is op dit moment het beste voor de ontwikkeling van het kind.
- Grijp tijdig in: ouderverstoting/ parental alienation is een proces en hoe langer je wacht, hoe lastiger het is dat proces te stoppen of te keren.
- Begeleid en ondersteun alle partijen: met name ook de ouder die (tijdelijk) tekortschiet in het ouderschap.

Op termijn

- Opvoedondersteuning bij de ouder die volgens de andere ouder in gebreke blijft, als dat daadwerkelijk zo is.
- Steungroep voor de kinderen als er tijdelijk geen contact is geweest en het contact weer hersteld wordt.

Dreigend contactverlies bij een geschiedenis van intieme terreur

Valkuilen

- Steeds weer nieuwe afspraken over de omgang maken, te veel geduld, niet ingrijpen als de ene partner het kind bij de ander weghoudt.
- Ervan uitgaan dat het kind altijd beide ouders moet zien als gevolg van loyaliteit en door dit idee de veiligheid uit het oog verliezen
- Beide ouders gezamenlijk verantwoordelijk houden voor de naleven van de omgangsregeling.
- De veiligheid van de ex-partner uit het oog verliezen, vanuit focus op de kinderen

Milde, moedige handelingsalternatieven

- Onderzoek of het dreigend contactverlies het voorliggend probleem is of dat er andere onderliggende factoren spelen zoals bijvoorbeeld intieme terreur en de reële angst dat andere ouder het kind wat aandoet. Beschuldig in dat geval de angstige ouder niet van poging tot ouderverstoting.
- Kijk vooral naar de langere termijn: hoe waren de relaties tussen ouder en kind de afgelopen jaren? Was er sprake van huiselijk geweld?
- Gebruik het netwerk van het kind als informatiebron over goed genoeg ouderschap.
- Durf te zien dat niet alle ouders het beste willen voor hun kind en dat een pauze in contact met ouder mag.
- Grijp tijdig in: de veiligheid van de kinderen en mogelijk ook van de ex-partner kan in het geding zijn.
- Wees alert op mogelijke trauma's bij de kinderen als gevolg van eerder huiselijk geweld. Realiseer je dat gedwongen contact met de 'pleger' hertraumatiserend kan zijn.
- Ga in gesprek met het kind; wat denkt, voelt en wil het kind en neem dat serieus. Laat het kind niet meebeslissen over de afspraken over omgang in een geëscaleerde situatie, maar neem zijn/ haar belang op de lange en korte termijn wel als leidraad.
- Begeleid en ondersteun alle partijen: dus ook de ouder die het kind (tijdelijk) niet ziet en de kinderen bij het contactherstel

Zie ook adviesrapport expertteam ouderverstoting/complexere omgangsproblematiek (2021): <https://open.overheid.nl/documenten/ronl-5ba62987-ede5-44e9-b8e1-7ad97b7b4741/pdf>

2.5 Hoe professionals milder en moediger kunnen zijn

Terug naar onze eerste analyse. Scheidingen kunnen uit de hand lopen doordat ouders overpaniek ervaren, snel getriggerd raken en vechten, vluchten of bevriezen. Het wordt steeds moeilijker om conflicten constructief aan te gaan en verantwoordelijkheid te nemen voor het eigen handelen. Ouders zijn extra kwetsbaar door het rouwproces waarin ze belanden. Het sociale netwerk van de ex-partners versterkt vaak het conflict. Kinderen worden onderdeel van de strijd en hulpverlening vergroot de stress in plaats van het te verminderen.

De eerste stap in een meer effectieve aanpak van complexe scheidingen is het verminderen van stress en vergroten van veiligheid voor alle partijen. Niet alleen voor gezinsleden maar ook voor de professionals die met hen werken. We weten ook dat het complex is en dat er veel krachten zijn die het in de weg staan. Laten we ons geen illusies maken dat het simpel is of dat er één oplossing is die helpt. Als die er was, was hij al lang bedacht en toegepast.

De beschreven scenario's, valkuilen en alternatieven bieden een aanzet om beter maatwerk te leveren en fouten te voorkomen. Maar er is meer nodig.

Hoe kunnen we toewerken naar een meer multidisciplinaire aanpak, waarin (ex)partners (preventief) ondersteund worden in de relatiecrisis, geholpen worden om oude patronen te doorbreken en hun stress leren hanteren op een constructieve manier? Zodat ze meer ruimte hebben voor (goed genoeg) ouderschap? Waarin ook de materiele en juridische aspecten onderdeel zijn van het begeleidingstraject? Hoe kunnen we het systeem zo inrichten en professionals zo toerusten dat veiligheid vóór alles en voor iedereen daadwerkelijkheid wordt bereikt?

Milde moed

Onze oproep aan professionals is om zichzelf en hun omgeving te stimuleren om te verbinden én te begrenzen. Om mild én moedig te zijn. Om oog te hebben voor elkaars kwetsbaarheid en onvermogens, en tegelijkertijd daadkrachtig te interveniëren om veiligheid te creëren voor alle betrokkenen.

Vanuit de Ontwikkeltafel Complexe Scheiding hebben we daarbij onderstaande aandachtspunten:

We roepen op om daadwerkelijk **meerzijdige partijdig** te zijn. Dat betekent niet dat we onpartijdig zijn, maar voldoende tijd nemen om diepgaand begrip te ontwikkelen van de ontstaansgeschiedenis van ieders beleving en huidige gedrag, zonder angst om oude pijn te raken.

Probeer **stress-sensitief** te werken. Als gesprekspartners over de rooie zijn is het belangrijk om hen eerst te helpen zichzelf te kalmeren. Inhoudelijke informatie komt anders toch niet binnen. Samen rustig ademhalen of buiten een luchtje scheppen is soms effectiever dan maar doorpraten.

Met een enigszins rustige gesprekspartner kan contact gemaakt worden. "Ik ben er voor je, samen temmen we het conflictmonster". Schroom niet om je als professional kwetsbaar op te stellen en ook eigen emoties te tonen. Geef gesprekspartners uitleg over het effect van stress op hun hersenwerking en gedrag. Leg de mechanismes uit die bij scheidingen een rol spelen en die hun gedrag helpen verklaren. **Onschuldig**. Leg uit dat het algemeen menselijk is dat iemand zich 'stom' gedraagt in deze situatie. Denk mee over wat ze kunnen doen om hun algehele stressniveau te verlagen (wandelen, sporten, dansen ...).

Durf zo nodig te **confronteren en te begrenzen**. 'Ik snap dat je woedend bent op je ex. Neem ook de ruimte om die woede te uiten. Maar kijk wel bij wie en wanneer je dat doet. Wat wil je je kinderen meegeven?'. 'Ik hoor je dit en dat zeggen en zie je zus en zo doen. Dat heeft het volgende effect.... Ga je hiermee door dan beëindigen we dit gesprek of traject, als je ermee stopt kunnen we verder. Aan jou de keuze'. Confronteer ook met mogelijke gevolgen. 'Ik begrijp dat je radeloos bent en hoopt dat de rechter een redelijke uitspraak doet. Maar realiseer je wat de gevolgen kunnen zijn als je gaat procederen. Wij zien vaak'. Sluit steeds af met concrete afspraken.

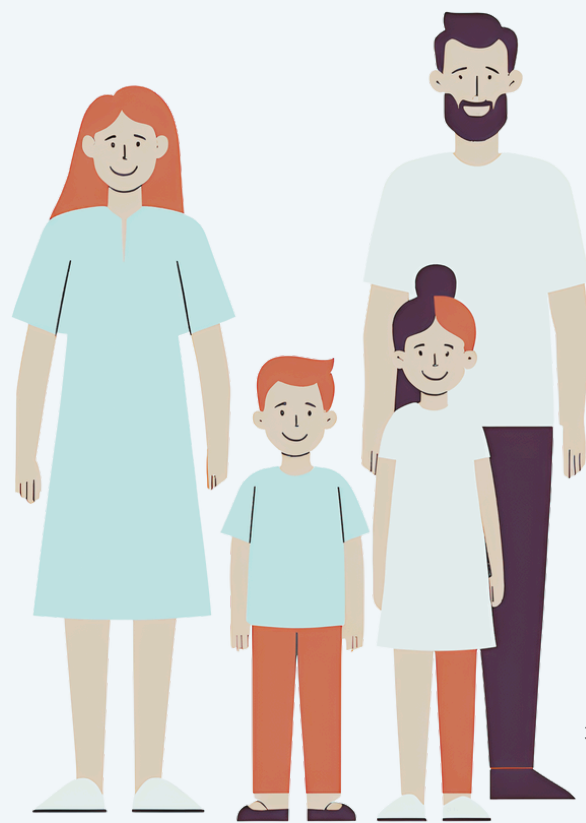
We moeten er zijn voor kinderen én ouders. Maar ook voor professionals om hen heen, voor hun leidinggevenden en voor onszelf. Professionals hebben steun nodig vanuit de organisatie waarvoor ze werken. Want alleen als wij ons veilig voelen kunnen we op een sensitieve manier ingrijpen in een explosieve situatie waarbij we niet kunt voorspellen wat de uitkomst van ons handelen zal zijn.

Organisatie van hulp

In de bijeenkomsten van de ontwikkeltafel hebben we vaak gesproken over de organisatie van de hulp en de problemen die dat oplevert bij complexe scheidingen. Vanuit onze posities – veelal ervaringsdeskundig en uitvoerend professional- konden we een hoop bedenken, maar er niet effectief invloed op uitoefenen. We zagen wel een aantal aandachtspunten, die we hier willen noemen. Bijvoorbeeld:

- De opleidingen en kennis van de meeste hulpverleners: deze lijkt niet toereikend voor een zo complex probleem. Mogelijk zouden er specialisten kunnen worden opgeleid in een postbachelor of masteropleiding. Maar ook voor generalisten lijkt het ons van belang om voortdurend bijgeschoold te worden en gevoed met de nieuwste inzichten. Daarnaast lijkt het ons van belang om te kijken naar de status van dit vak: het is zeer uitdagende problematiek, die vraagt om stevige, deskundige en gerespecteerde professionals.
- Complexe scheidingen worden nu met name als probleem opgepakt in de jeugdzorg. Bij een groot deel van de meldingen bij Veilig Thuis en van de inzet van de jeugdbescherming spelen (complexe) scheidingen een rol. In onze analyse kwamen we tot de slotsom dat dit niet zo zeer een probleem van kinderen of jeugdigen is, al ervaren zij wel de nadelige effecten daarvan, maar eerder een probleem van ouders, of scherper gesteld: een probleem van ex- partners. Wij hopen dat in de toekomstscenario's dit inzicht wordt meegenomen, en dat er veel meer wordt ingezet op begeleiding van de ex- partners.
- Tenslotte; het aantal casussen van complexe scheidingen doet een enorm beroep op het budget van gemeenten voor jeugdzorg en – bescherming. Wij pleiten met kracht voor een meer preventieve benadering. Natuurlijk kost het geld om relatiebemiddeling of relatietherapie (deels) te vergoeden. Maar is een laagdrempelige ondersteuning bij relatieproblematiek in de buurt niet veel effectiever en dus uiteindelijk goedkoper dan de talloze en heilloze trajecten van jeugdbescherming?

Hoewel kinderen eigenlijk altijd lijden onder een scheiding en er soms ook daadwerkelijk risico's zijn voor hun veiligheid, pleiten we – zo lang het enigszins mogelijk is- voor terughoudendheid in het betrekken van Veilig Thuis en de Jeugdbescherming. Inschakelen van de Jeugdbescherming of Veilig Thuis vormt voor bijna elke ouder olie op het vuur: een stressfactor die agressie en onredelijk gedrag alleen maar versterkt en het goed genoeg ouderschap ondermijnt. Een milde, stress- en trauma-sensitieve aanpak waarbij ouders worden geholpen hun eigen pijn te verwerken lijkt dan beter op zijn plaats. Is er echter acute dreiging van ernstig gevaar, zoals het geval kan zijn bij een geschiedenis van intieme terreur dan moet juist wél snel worden opgeschaald maar in sommige gevallen mogelijk eerder naar de politie dan naar Veilig Thuis en de jeugdbescherming.



Verantwoording

Start van de ontwikkeltafel

Onze ontwikkeltafel ontstond vanuit het programma Geweld in Gezinnen van het kennisplatform Utrecht Sociaal (kUS). Complexe scheidingen waren in 2022 het thema van het jaarlijkse congres dat deze werkgroep organiseert. Het congres wordt ieder jaar bezocht door een brede groep professionals die op de een of andere manier in hun werk te maken hebben met huiselijk geweld en/ of complexe scheidingen. Het thema van het congres bleek urgent en ingewikkeld; veel deelnemers worstelden ermee in hun praktijk en een dag was bij lange na niet genoeg om antwoorden te vinden. Daarom werd er op dit congres een oproep gedaan voor deelname aan een 'ontwikkeltafel' over dit onderwerp.

Wat is een ontwikkeltafel?

Het idee van 'Ontwikkeltafels' is ontstaan binnen het kUS (Kennisplatform Utrecht Sociaal). In ontwikkeltafels komen mensen in een kleine groep een aantal keren samen om te werken aan kennisontwikkeling, die een concrete meerwaarde oplevert voor praktijk en beleid. Een ontwikkeltafel levert aan het eind een concreet product op, bijvoorbeeld een artikel, handreiking of beschrijving van een goed praktijkvoorbeeld. Deze groepen fungeren als Communities of Practice.

Werkwijze

Naar aanleiding van de oproep op het congres meldden zich een twintigtal geïnteresseerden uit verschillende organisaties aan. Ook waren er deelnemers met ervaringskennis. De ontwikkeltafel had twee facilitators die de gesprekken leidden en zorgden voor een optimaal leer- en ontwikkelklimaat. Deze facilitators van de ontwikkeltafel brachten naast begeleidingsvaardigheden ook inhoudelijke expertise mee vanuit de programmaliijn Geweld in Gezinnen van het kUS en vanuit het lectoraat Jeugd van de Hogeschool Utrecht. Op de eerste bijeenkomst spraken we af dat we vijf of zes keer bij elkaar zouden komen binnen een jaar. Het werden uiteindelijk zeven bijeenkomsten.



Een ontwikkeltafel kent normaal gesproken drie fases:

1. Oriëntatie en doelbepalingsfase.

Deze omvat kennismaking, bepaling of er voldoende diversiteit aan expertise aanwezig is (zo niet, dan wordt aanvulling gezocht), en bepaling van doelstelling. Deze doelstelling heeft niet alleen betrekking op de beoogde kennisvermeerdering of innovatie, maar ook op een te realiseren product. Een product kan bijvoorbeeld zijn: een publicatie (zoals een artikel, handleiding of best practice beschrijving), een videofilm, onderwijsmateriaal, een workshop tijdens een conferentie.

2. Ontwikkelingsfase.

In deze fase wordt kennis gedeeld, opgehaald, syntheses gemaakt, prototypes ontworpen en getest. Testen dient bij voorkeur te gebeuren in de praktijk van de leden van de ontwikkeltafel.

3. Productiefase.

In deze fase worden de opbrengsten van de ontwikkelgroep geconcretiseerd.

In grote lijnen is onze ontwikkelingstafel dezelfde fasen doorlopen. Wij kwamen zeven maal bij elkaar, met een vaste kern en een aantal meer wisselende deelnemers. In de bijeenkomsten leerden we elkaar en elkaars praktijk kennen, verkenden we het probleem, wisselden ervaringen uit en kwamen uiteindelijk tot een analyse.

We zijn ons ervan bewust dat er de laatste jaren een enorme hoeveelheid boeken, artikelen, websites, onderzoek en richtlijnen rondom dit onderwerp zijn verschenen. We hebben elkaar gewezen op interessante informatie en die uitgewisseld. Tegelijkertijd hebben we ervoor gekozen om aan de slag te gaan vanuit onze persoonlijke en professionele ervaringskennis.

In de zesde bijeenkomst legden we onze ideeën voor aan een panel van deskundigen, die nuttige en inspirerende feedback gaven. Dit panel bestond uit Katinka Lünemann (Verwey-Jonker Instituut), Jolande ter Avest (Avest advocaten), Inge van der Valk (Universiteit Utrecht), Harmen Boeve (A Different View) en Fleur Thomese (VU en Stichting Neutraal Ouderschap). Deze feedback hebben we zo veel als mogelijk verwerkt in ons eindproduct: het stuk dat nu voor u ligt.

Spin-off

De ontwikkeltafel leidde ook tot een aantal andere producten en resultaten. Zo organiseerden we afgelopen jaar ‘intervisie buiten je bubbel’ rondom het thema complexe scheidingen. Hieraan namen professionals uit verschillende organisaties en ervaringsdeskundigen deel. Vier groepen van plusminus vijf deelnemers kwamen ongeveer 6 keer bij elkaar.

Daarnaast deelden we onze bevindingen op een oogstdialoog bijeenkomst van het Leernetwerk Jeugd.

Verder maakten we een boekje, waarin de resultaten op een aansprekende en handzame manier werden samengevat. Dit boekje deelden we uit op het congres van de Werkgroep Geweld in Gezinnen (kUS) in 2024 en is eveneens te vinden op de kUS website.

Tenslotte zijn we van plan om in december 2025 een allerlaatste bijeenkomst van de ontwikkeltafel te organiseren. In deze bijeenkomst hopen we uit te wisselen wat alle deelnemers van de ontwikkeltafel binnen hun eigen praktijken met de opbrengst hebben gedaan en zullen we kijken wat er verder nog gewenst of nodig is.

Nawoord

Complexe scheidingen hebben de aandacht van professionals en beleidsmakers. Om hulp te verbeteren worden experimenten en onderzoeken uitgevoerd. Er wordt veel over geschreven. Toen we ruim een jaar geleden startten met de ontwikkeltafel was één van de klachten dat er zoveel literatuur beschikbaar was dat we door de bomen het bos niet meer zagen. We hadden ervoor kunnen kiezen om al die kennis op een rijtje te zetten en te ordenen. Dat laten we graag aan anderen over.

In plaats daarvan hebben we onze eigen analyse gemaakt en eigen aanbevelingen geformuleerd. Deze analyse werd herkend en gedeeld in de organisaties waar we werken. Mild, moedig maatwerk bleek een aansprekende oproep. Makkelijk verwoord, moeilijk uit te voeren in de praktijk. Want juist moedig mild zijn of mild moedig is zo lastig, zeker als je als professional zelf op de proef gesteld wordt. En natuurlijk willen we doen wat in een specifieke situatie nodig is en dus tot op zekere hoogte maatwerk leveren. Hopelijk zijn de scenario's daarbij helpend.

In december komen we als ontwikkeltafel nog één keer bij elkaar en nodigen daarbij ook de deskundigen en de intervisiegroepen uit. Daarna halen we nog één keer de stofkam door dit stuk en vullen het waar nodig aan. Waarna we hopen dat het zijn weg zal vinden in de praktijk en zal bijdragen aan meer werkplezier bij de betrokken professionals, rust in de gezinnen en veiligheid voor iedereen.

Bronnenlijst

Aanbevolen

Uit de veelheid van literatuur en websites hebben we voor jullie een greep gedaan. We hebben ons in onze keuze laten leiden door wat ons heeft geïnspireerd. Dit is dus zeker geen compleet overzicht.

Websites

Richtlijnen jeugdhulp en jeugdbescherming. Scheiding en problemen van jeugdigen. (2024, 4 januari). Geraadpleegd op 25 oktober 2024, van <https://auteursrechten.nl/wp-content/uploads/2023/03/De-APA-richtlijnen-uitgelegd-3e-editie.pdf>

Nederlands Jeugdinstituut. Scheiding. (z.d.). Geraadpleegd op 25 oktober 2024, van <https://www.nji.nl/scheiding>

1 sociaal domein. (z.d.). Scheiden zonder schade. Geraadpleegd op 25 oktober 2024, van <https://vakmanschap.1sociaaldomein.nl/inloggen?target=/groep/368-scheiden-zonder-schade/info>

Kenniscentrum Kind en Scheiding. (z.d.). Kenniscentrum Kind en Scheiding in Voorburg. Geraadpleegd op 25 oktober 2024, van <https://www.kenniscentrumkindenscheiding.nl/>

Sterk Huis. (z.d.). High conflict forum. Ketenaanpak complexe scheidingen Hart van Brabant. Geraadpleegd op 25 oktober 2024, van <https://www.sterkhuis.nl/wp-content/uploads/2019/05/Folder-Complexe-Scheidingen-HCF-Sterk-Huis.pdf>

Interactie Academie. (z.d.). Systemische benadering. Geraadpleegd op 25 oktober 2024, van <https://interactie-academie.be/>

Raad voor Strafrechtstoepassing en jeugdbescherming. (z.d.). Advies Kind-onveiligheid in complexe (ex)partnerrelaties. Geraadpleegd op 25 oktober 2024, van <https://www.rsj.nl/documenten/rapporten/2024/09/25/kind-onveiligheid-in-complexe-ex-partnerrelaties>

Podcasts

Ter Avest, Jolande. (z.d.). Podcast Patronen bij huiselijk geweld. Timm Consultancy. Geraadpleegd op 25 oktober 2024, van <https://www.timmconsultancy.nl/podcasts/069-jolande-ter-avest-patronen-bij-huiselijk-geweld/>

Jensen, S. (z.d.). Podcast Scheiden met Stine. Human. Geraadpleegd op 25 oktober 2024, van <https://www.human.nl/scheiden-met-stine.html>

Boeken

Cornelis, C., & Maes, V. (2022). Blijven staan ondanks de storm. Handvatten voor ouders in een hoog conflictscheiding (4e druk). Garant, Antwerpen.

Cottyn, L. (2021). Uit de maalstroom van het conflict. Interactie Academie.

Groenhuijsen, L. (2022). Rechtspraak, Kromspraak. Beslissen over kinderen na scheiding. Uitgeverij SWP Amsterdam.

Heijsteeg, M., & Lubach, M. (2024). Duurzaam samenwerken na scheiding. Boom.

Lawick, J., & Visster, M. (2019). Kinderen uit de knel. Een interventie voor ouders, kinderen en hun netwerk verwickeld in een conflictscheiding. SWP Uitgeverij.

De Loof, L., & Migerode, L., & Sloodmaeckers, J. (2024). Vechten voor de liefde. Een eigenwijze kijk op conflicten en partnergeweld. Pelckmans Uitgevers nv.

Mandel, D. (2024). Stop Blaming Mothers and Ignoring. How to Transform the Way We Keep Children Safe from Domestic Violence. Legitimus Media inc.

Boeser, A., & van Montfoort, A., & Sondorp, E. (z.d.). Strijdende ouders en de jeugdprofessional. Handreiking voor sociale wijkteams en het onderwijs. Van Montfoort B.V.